

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ярослав ЗАТИЛЮК

кандидат історичних наук,
науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України;
старший науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна), yaroslav.zatylyuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

Вадим АРИСТОВ

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України;
науковий співробітник,
Національний музей історії України
(Київ, Україна), aristov3000@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-8850>

«Короткий історичний опис про Малу Росію...» та українська історіографія кінця XVIII ст.*

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.127>

УДК: 94(477)+930.2

Анотація. Мета статті полягає у проведенні джерелознавчого дослідження та реконструкції культурного контексту твору. **Методологія** поєднує текстологічний і наратологічний підходи. Загальним методологічним полем є історія уявлень та ідей, а також історія історичної думки. **Наукова новизна.** «Короткий історичний опис про Малу Росію...» – маловивчена пам'ятка українського історієписання рубежу XVIII–XIX ст. Після видання тексту за двома списками О.Бодянським у 1848 р. до нього переважно зверталися у зв'язку з питанням авторства І.Квітки. Новий поштовх до вивчення твору дало віднайдення авторами цієї статті списку, що зберігається у фондах Національного музею історії України і є єдиним доступним на сьогодні рукописом пам'ятки. **Висновки.** Головним джерелом наративного ядра послужив «Літопис Грабянки». Серед інших джерел оповіді, а також додатків, були тексти Г.Баєра, Ф.Страленберга, Феофана (Прокоповича), Антонія Катіфора, Г.Міллера. Автор осмислено вибирав і «переплавляв» повідомлення з інших творів, вибудовуючи власну версію козацької історії. Текст з'явився 1789 р., у час розформування структур Гетьманщини і Слобожанщини, коли козацькі «чини» були змушені доводити свою належність до «благородного стану». Він відобразив погляди людей цього середовища та засвідчив їхню оригінальну спробу переосмислити традиційний наратив «Літопису Грабянки» й модифікувати усталену схему козацького минулого. Відповідальність за обмеження прав Малої Росії покладалася на

* Статтю підготовлено в рамках наукової теми «Кієво-руська та литовсько-польська спадщина в політичних і соціокультурних практиках ранньомодерної України: дискурси традиціоналізму та новаторства», яка виконується в Інституті історії України НАН України в 2020–2021 рр.

гетьманів. У негативних тонах представлено також запорожців. З аналізу контексту постанови та побутування пам'ятки випливає, що її було створено в колах, близьких до старшинських родин Квіток, Горленків, інших «патріотів краю». Твір належить до останньої хвилі так званої козацької історіографії і є віддаленим попередником «Історії росів».

Ключові слова: «Короткий історичний опис про Малу Росію...», козацька історіографія, Бодянський, Квітка, «Літопис Грабянки».

«Короткий історичний опис про Малу Росію з доповненням про запорозьких козаків та додатками, що стосуються до цього опису до 1765 року» («КІОМР») – пам'ятка історієписання рубежу XVIII–XIX ст., що не здобула особливої уваги дослідників і не отримала належної кваліфікації. Переважно її згадують в описах археографічних публікацій джерел із козацького минулого, підготовлених О.Бодянським у 1840-х рр.¹ Причому місце їй знайшлося далеко не в усіх загальних оглядах з української історіографії та джерелознавства. У поодиноких згадках цього твору відзначають цінність лише одного з його додатків – листування 1775–1776 рр. представника слобідського старшинського роду Іллі Івановича Квітки з наставником К.Розумовського сенатором Г.Тепловим про джерела з історії Малої Русі.

У науковий обіг «КІОМР» увів О.Бодянський, підготувавши видання пам'ятки за кількома списками в одному з випусків «Читань в Імператорському товаристві історії та старожитностей російських при Московському університеті» 1848 р. (тоді ж вийшов окремий відбиток). У короткій передмові археограф зауважив, що всі джерела цього твору вказано в назві, вони добре відомі. Відповідно, наукова значимість тексту визначалася лише тим, що «невідомий автор керувався [...] «Літописами», по сю пору невиданими, і, що особливо важливо, «Фамільними записками»». Крім того, було відзначено «Доповнення про запорозьких козаків» та додатки через наявність у них інформації, «невідомої з інших джерел»². Поза тим, дослідники фактично проігнорували «КІОМР». Можливо, так сталося через невисокі сподівання самого О.Бодянського щодо джерел твору. Крім того, треба зважати, що його публікація відбулася у час появи археографічних видань літописів Самовидця (1848 р.), Г.Грабянки, С.Величка (1853–1854 рр.), до яких, очікувано, і було прикуто увагу наукової спільноти.

Уперше до «КІОМР» спеціально звернувся глухівський краєзнавець М.Шугуров у статті 1890 р. з оглядом листування І.Квітки³ з візитатором Харківського навчального округу І.Тимковським. Серед паперів останнього дослідник виявив ще одну редакцію «КІОМР» (її місцезнаходження нині невідоме) та припустив, що автором твору був І.Квітка, а І.Тимковський міг здійснити його літературне редагування. Гіпотеза М.Шугурова тоді не здобула уваги, фахівці до неї звернулися лише нещодавно у студіях про розвиток української історіографії та археографії кінця XVIII – початку XIX ст. У розділі своєї монографії О.Журба оприлюднив згадане листування, систематизував інформацію про «збирання» І.Квіткою різних джерел із козацького

¹ Саме в такому контексті цей твір згадано у двох класичних працях: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.2. – К., 1908. – С.1561; *Марченко М.І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1956. – С.162.

² Краткое историческое описание о Малой России // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (далі – ЧОИДР). – Год 3-й. – №6. – Москва, 1848. – С.П.

³ Виходець із відомого старшинського роду Слобожанщини, дядько знаного літератора середини XIX ст. Г.Квітки-Осов'яненка.

минулого та підтримав згоду про його авторство «КІОМР». Цей твір, як і особу гіпотетичного автора, розглянуто в рамках концепції регіонального історієписання⁴. За кілька років В.Маслійчук у статті про І.Квітку виступив проти припущення щодо автора «КІОМР», указавши на ідейні та стилістичні відмінності твору від публікації І.Квітки «Записки про слобідські полки» (Харків, 1812 р.). У зв'язку з цим дослідник коротко описав «КІОМР» і наголосив на необхідності його поглибленого джерелознавчого вивчення⁵.

У цій статті пропонується джерелознавчий аналіз пам'ятки з визначенням її ідейної основи, джерел і техніки роботи автора. Створений у 1789 р. (дата відома з публікації О.Бодяньського) «КІОМР» з'явився в період драматичних змін у житті Гетьманщини і Слобожанщини, коли попередні структури розформувались у ході започаткованої Катериною II політики інтеграції та модернізації імперії, а колишні козацькі старшини були змушені доводити свою належність до «благородного стану». «КІОМР» фактично відображав погляди цих людей, водночас засвідчуючи оригінальну спробу вихідців із цього середовища переосмислити традиційний наратив і сформулювати власну схему козацького минулого.

Ідеї та історична концепція

«КІОМР» відомий у кількох списках. О.Бодяньський опублікував його за двома, а також указав на існування третього. Усі звісні йому списки були пов'язані зі знаменитими козацькими старшинами, «любителями старовини» А.Чепую та Горленком, а пізніше з П.Гулаком-Артемовським і Д.Бантишем-Каменським. Доля цих рукописів на сьогодні невідома. Нещодавно у фондах Національного музею історії України авторам цих рядків удалося виявити ще один список пам'ятки, тобто четвертий. Його створено впродовж 1800–1810 рр. кимось із кола колишніх козацьких канцеляристів. Здійснене спеціальне порівняння цього рукопису з публікацією твору показало, що обидва не зовсім точно відбивають оригінальний текст. Рукопис і публікація містять окремі пропуски, які, утім, взаємно відновлювані⁶.

Осібною від цих списків є редакція твору, коротко описана М.Шугуровим. Вона зберігалася в паперах І.Тимковського й нині її місцезнаходження не встановлене. Крім того, ідейно та композиційно з «КІОМР» пов'язана стаття, опублікована в перших випусках харківського часопису «Украинский вестник» 1816 р. за підписом І.Квітки⁷. Ця публікація – важливе джерело стосовно «рецепції» «КІОМР» серед вихідців із козацької старшини в перші десятиліття XIX ст. Але ми надалі зосередимося на тексті пам'ятки в первісній редакції 1789 р.

«КІОМР» – твір складної структури. Його ядро становить наратив козацької історії (асоційованої з минулим усієї Малої Русі), після якого окремою главою вміщено «Доповнення про запорозьких козаків» (оповідь про низове козацтво), а також сім додатків. Наратив «КІОМР» означено у заголовку «коротким історичним описом

⁴ Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003. – С.120–135.

⁵ Маслійчук В.Л. Ілля Іванович Квітка – малознаний історик кінця XVIII – початку XIX ст. // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип.10/11. – К., 2006. – С.318–342.

⁶ Див. докл.: Арістов В.Ю., Затилюк Я.В. Невідомий список «Короткого історичного опису про Малу Росію» з фондів Національного музею історії України // Науковий вісник Національного музею історії України. – Вип.7. – К., 2021. – С.25–50.

⁷ Квіт[ка] І. О Малой России // Украинский вестник. – 1816. – №2. – С.145–156; №3. – С.304–314. Публікація відрізняється від «КІОМР» побіжним описом битв часів Б.Хмельницького, трактуванням «угоди» гетьмана з королем у Зборові, трактатів із царем у Переяславі, а також представленням правлінь наступників Б.Хмельницького.

про Малу Росію». Її терени окреслено обширами давніх Київського, Чернігівського й Переяславського князівств, «а къ симъ причислить можно Волинское, Луцкое и другія какъ то, Подолію и до предѣловъ бывшихъ Греческаго владѣнія земель» (арк.2)⁸. У творі також спорадично виринає поняття «Україна» на означення Правобережжя, і воно є складником (в якійсь мірі субпідрядним) «Малої Росії», котра натомість «часть есть Россійскаго Государства», що у силу обставин має власне минуле. Так сталося після розпаду Русі на удільні князівства в XI ст. й переходу південної її частини до «литовців» і «поляків» у XIV ст.

Окреме минуле Малої Росії в «КІОМР» формує опис «козацьких діянь». Саме козаки, як указано у творі, визволяють своїх співвітчизників («соотечественников») від «несноснаго ига польскаго», при цьому основна увага зосереджена на їхніх гетьманах. З огляду на це, весь історичний наратив поділено на дві частини. Першу завершує оповідь про смерть Богдана Хмельницького, а друга подає діяння лівобережних реґіментарів – від Юрія Хмельницького до Кирила Розумовського. В обох частинах підкреслено військові звитяги та вольності козацтва. За словами автора, спершу козацькі права відібрали «польські вельможі», потім козаки під орудою Б.Хмельницького їх відвоювали. Уже після нього, згідно зі змістом принагідних ремарок у другій частині, трактати, на умовах котрих Мала Росія опинилась у підданстві московського царя, змінювалися через політику гетьманів, котрі без відома війська і старшини «зраджували» своєму новому володареві.

Основною сюжетною лінією першої частини став опис повстання під проводом Б.Хмельницького. До того історія представлена лише у загальних штрихах – як набір коротких згадок із констатацією переходу Малої Росії під владу литовських і польських правителів, формування козацтва за короля Стефана Баторія та проведення церковної унії 1596 р., представленої найтяжчим гнітом і водночас основною причиною повстань С.Наливайка (1597 р.) та П.Павлюка (1638 р.). Симптоматично, що окрім цих гетьманів, у «КІОМР» згадано тільки Івана Шаха, якого відзначено за влаштування козацької ієрархії, а також Петра Сагайдачного (в негативних тонах через його «приверженность полякам»). Після згадки про страту П.Павлюка оповідь деталізується, починаючи з викладу причин повстання Б.Хмельницького, промов гетьмана до війська та баталій 1648 р.

У докладних описах битв і політики гетьмана автор намагався зобразити його гідним державцем і (менш явно) показати звитягу козацтва. У цих пасажах легко впізнати повідомлення з відомих «козацьких літописів», але більшість із них отримують нове тлумачення. Так, після трактатів під Зборовим гетьман «принялъ попеченіе устроить положеніе, какъ о войскѣ такъ и о гражданствѣ» (арк.9 зв.). Він формує полки, а також залишає чинним «право полское». Про це право автор «КІОМР» згадає в останньому додатку, присвяченому І.Мазепі. Асоціація козацького права з польським виразно засвідчує намір підкреслити окремішність Малої Росії.

Спеціальну увагу автор присвячує Переяславській раді 1654 р. Її представлено виправданим та очікуваним вибором гетьмана, підтриманим «при многочисленномъ собраніи» вихідців з усіх станів. І важливо, що Мала Росія була «приведена в підданство» на основі договорів, котрі «со стороны царского величества подписали [посли] подтвержденіе всѣхъ ихъ [козацьких] волностей и правъ» (арк.13).

Доля підтверджених у Переяславі трактатів стає лейтмотивом другої частини «КІОМР». Автор коротко розповідає про лівобережних гетьманів: у його

⁸ Тут і далі цитуємо «КІОМР» за рукописом із фондowego зібрання Національного музею історії України (фондова група «Рукописні документи», інв. №РД-196). У дужках зазначаємо арку рукопису. Різничитання за іншими списками див. у публікації О.Бодяньського: ЧОИДР. – Год 3-й. – №6. – С.1–56.

версії всі «зраджували свого государя» й це мало наслідком обмеження умов договору Б.Хмельницького з царем (про це щоразу вказано в коротких ремарках). Ізпоміж усіх не мають негативних епітетів тільки Іван Скоропадський, оскільки «бывъ вѣрнѣ Государю своему и служивъ съ похвалою окончилъ жизнь свою» (арк.20 зв.), та Кирило Розумовський, чию діяльність, утім, ніяк не описано. Цікаво, що багатьом гетьманам приписано посягання бути «самодержавними князями Малої Русі». Подібного нібито прагнув також Іван Мазепа, уклавши секретну угоду зі шведським королем Карлом XII – «въ Малороссійскихъ областяхъ утвердить себя самодержавнымъ Княземъ помощію Карла XII» (арк.19). У такому контексті Мазепа «зрада» вже не є винятковою. Але одіозний режіментар найбільше з усіх і цікавить автора «КІОМР». З основного тексту й додатків виразно простежується інтерес до мотивів його вчинку.

Українське недоброчинне представлення гетьманів контрастує з ремарками про вірність генеральної старшини та війська «своєму государеві». В усіх випадках вони протистоять «зрадам». Наприклад, дізнавшись про подібне «відступництво», «малороссійське військо» нібито під контролем своїх старших заарештовує і страчує гетьмана І.Брюховецького «яко измѣнника». Це – показовий приклад маніпуляцій із джерелами. До такого роду також належить пояснення автора, чому до шведського короля разом із І.Мазепою перейшла лише частина старшин. Виявляється, через «підступництво» останнього: спершу «начальницькі чини» дали нову присягу на вірність, а потім були «насилно удержані Прелуцкій Полковникъ Дмитрій Горленко, старшини того жь полку Бутовичъ, и Нѣжинскаго Мировичъ, да секретарь его, Тарновиотъ» (арк.20).

Загалом у «КІОМР» робилася спроба дати цілісний виклад історії Малої Росії та представити її «творцями» козацтво – воно виступає «рицарями Вітчизни», які під проводом Б.Хмельницького визволили її з «ярма», а потім зі своїми генеральними старшинами були вірними російському престолу та протистояли всім гетьманам-«зрадникам». Тим самим виразно простежується «програмне завдання» твору – «засвідчити в історії» факти звитяги й вірнопідданства козацьких «чинів». Читачеві адресувався неартикульований прямо посил про передчасність ліквідації структур Гетьманщини із запровадженням 2-ї Малороссійської колегії після відставки К.Розумовського. Недаремно «фіналом історії» в «КІОМР» стало повідомлення під 1764 р.

Саме цій «програмній ідеї» підпорядковано наступні складники «КІОМР». Невеличке «Доповнення про запорозьких козаків» представляє останніх у душі маніфесту Катерини II щодо знищення Січі 1775 р. Їх названо нащадками козаків, які вийшли з-під контролю гетьманів і стали «самоуправним збіговиськом». Таке відмежування, відображаючи вплив тогочасної офіційної риторики, водночас виступало вагомим доказом добропорядності «всіх» козаків, інституції й «чини» котрих на час створення «КІОМР» (1789 р.) уже було ліквідовано.

Сім додатків, що ними завершується твір, розкривають діяння окремих гетьманів. Переважно їх складають тексти документів. Один із них – царський наказ Мануфактур-колегії зі згадкою П.Полуботка, інший – текст маніфесту 1764 р. про відставку К.Розумовського. Серед додатків домінують матеріали про «гетьмана-зрадника» І.Мазепу, якому присвячено три додатки з семи, водночас четвертий – його племінникові Андрієві Войнаровському⁹. Їх сформовано шляхом компіювання фрагментів із різних публікацій і принагідно споряджено авторськими ремарками. Укладач «КІОМР» намагався зібрати з різних доступних джерел та осмислити інформацію про одіозного гетьмана, особа котрого впродовж XVIII ст.

⁹ У тексті його названо «Боянаровським».

обросла домислами. Ідейно «вибивається» з додатків шостий, що складається з листування Г.Теплова із І.Квіткою про пересилку останнім «Журналу діянь малоросійського народу до Богдана Хмельницького» і джерела з давньої історії Малої Росії¹⁰.

Жанрові й нарративні особливості

На перший погляд, «КІОМР» видається наслідуванням «Короткого опису Малоросії». Створений у 1730-х рр., той твір був скороченим викладом «козацьких діянь» із «Літопису Грабянки»¹¹. Згодом виклад доповнили події XVIII ст. Одна зі спроб такого доповнення удостоїлася публікації – у 1777 р. в Петербурзі В.Рубан видав «Короткий літопис Малої Росії». Тут «козацький літопис» розширено описом подій за 1735–1776 рр. та завершено главою «Изъявление настоящего образа правления в Малой России».

«Короткий опис Малоросії» за своєю популярністю в Гетьманщині був другим історичним читивом після «Літопису Грабянки»¹². Ця публікація В.Рубана, здійснена за сприяння вихідця зі старшинського роду канцлера О.Безбородька, відбулася після ліквідації гетьманства й Запорозької Січі та стала свого роду епітафією козацтву. Видання одного з чільних його нарративів у столиці Російської імперії засвідчило запит на історію «малоросійського народу» та на жанр «коротких описів».

«Короткий опис Малоросії» міг би стати джерелом та взірцем для автора «КІОМР», адже пропонував скорочений виклад козацької історії й подавав себе у близькій для останнього жанровій рамці. Він так само представляв козаків вірнопідданими російської монархії та підносив їхні військові заслуги. Та, попри спільність жанру, обидва твори відрізняються за своїми нарративними моделями. У «Короткому описі Малоросії» минуле подано як традиційний порічний виклад із переважанням безсторонньої описовості. Натомість автор «КІОМР» творив «прагматичну» оповідь з обраних подій і персонажів, спираючись на власні оціночні судження, не завжди підкріплені фактами. Він намагався сформулювати «ідею» історії Малої Росії і ствердити її в осмисленому викладі діянь козаків та гетьманів. А от читач «Короткого опису Малоросії» мав удовольнитися простим знайомством із розлого описаними по роках козацькими діяннями й подеколи самотужки шукати їхні смисли.

«КІОМР» викладає історію вибірково, поверхово та маніпулятивно, через що поступається іншим відомим нарративам своєї доби в точності, достовірності подій, зокрема хрестоматійно відомих. Водночас він вирізняється власним стилем і способом оповіді про минуле¹³. Адже тут часто не просто «переплавлено», а до невпізнанності змінено повідомлення з різних історичних писань. Тому не так легко розпізнати джерела твору. Неможливо просто зіставити тексти, як у випадку з «Літописною оповіддю про Малу Росію» О.Рігельмана 1787–1788 р., у складі якої Я.Дзира безпомилково визначив на пряму запозичені фрагменти з літописів Самовидця та Г.Грабянки¹⁴. Нижче спробуємо представити основні джерела «КІОМР» і способи роботи автора з ними.

¹⁰ Цей додаток слугував одним з аргументів, що укладачем «КІОМР» був саме І.Квітка.

¹¹ Див. характеристику ідей обох творів: *Бовгиря А.М.* Образи козацького історіописання XVII–XVIII ст. // Академічні й доакадемічні образи української історіографії. – К., 2012. – С.168–192.

¹² Див. реєстр та опис основних списків: Там само. – С.158–166.

¹³ Прогалини й суперечності у представленні відомих подій та гетьманів, можливо, і є основною причиною, чому різні покоління дослідників не проявляли до цієї пам'ятки спеціального інтересу.

¹⁴ *Дзира Я.І.* Джерельна основа праці О.Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в УРСР. – Вип.2. – К., 1969. – С.158–179. Див. також: *Ершов А.* «Летописное повествование о Малой России» О.Рігельмана і «Краткая летопись о Малой России», видана Рубаном // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн.7. – Ніжин, 1927. – С.178–193.

«Літопис Грабянки» як основне історичне джерело «КІОМР» та його «прочитання»

У довгій назві твору відзначено, що «короткий історичний опис» «зібраний із літописів». Таке збірне й неконкретне формулювання насправді приховує використання найпопулярнішої в Гетьманщині історичної лектури – «Літопису Грабянки». Стислий переказ його повідомлень (нерідко поверховий, довільний і з багатьма нововведеннями) забезпечує каркас основного нарративу у складі «КІОМР». Розглянемо детальніше, як його укладач інтерпретував популярну козацьку оповідь.

Назагал «козацька історія» в «КІОМР» стала наслідуванням схеми Г.Грабянки, однак із суттєвими узагальненнями й перестановками. Уже сам початок твору з описом подій від завоювання Малої Русі Гедиміном у 1320 р. до війни Б.Хмельницького є поверховим переказом «Літопису Грабянки». Його початкові розділи автор «КІОМР» резюмував у кілька коротких повідомлень про «реформу Баторія», церковну унію 1596 р., повстання С.Наливайка, П.Павлюка. При цьому він не називає перших гетьманів (до 1648 р. згадано тільки Я.Шаха та П.Сагайдачного). Очевидно, в описі «польського періоду» він не збирався вдаватися в деталі, обмежившись клішованими фразами свого джерела про «поневолення» й «порушення прав».

Важливим для характеристики «КІОМР» є аналіз опису подій повстання Б.Хмельницького, створеного як щільний переказ відповідних місць «Літопису Грабянки». Чимало з них отримують інше «прочитання». Так, початок війни тут не є боротьбою через «козацькі кривди», а обумовлений зверненням жителів Малої Росії до козаків «вступитися за ихъ, и освободить отъ жестокости Поляковъ ими владѣемыхъ»¹⁵. У своїх версіях закликів гетьмана до реєстровців та його промови до всього війська автор «КІОМР» акцентує тільки на ідеї «о освобожденіи отечества изъ рукъ чуждыхъ, поработившихъ безъ исключительнаго права насильствамъ» (арк.5 зв.). Але в описі самих баталій і мирних переговорів чимало деталей, як може здатися, стоять не на своїх місцях. Приміром, наведемо повідомлення про «аманатів» після досягнення домовленостей під Зборовим 1649 р.: «А въ утвержде-ніе сихъ договоровъ Зборовскихъ исполненія, Король далъ Татарскому Хану амян-тами, Олесницкаго, сына Кастеляна Выслицкого, и Ланцкоронскаго сына воеводы Руского» (арк.9). У Г.Грабянки цих осіб у статусі заручників кримського хана згадано в описі Жванецької кампанії 1653 р.¹⁶, і так це повторено в інших нарративах¹⁷. Так само в опис козацьких кордонів після Зборівського миру автор уміщує деталі з повідомлення Г.Грабянки про мирні переговори 1656 р.

Відзначені «перестановки» справляють враження «некомпетентності» укладача «КІОМР» і засвідчують його спроби моделювання історії у власній манері. Останнє виразно ілюструє опис подій 1651 р. після Берестецької катастрофи та боротьби за Київ. Докладні оповіді Г.Грабянки про воєнні дії під Білою Церквою й укладення менш вигідного для козаків миру в «КІОМР» узагальнено описом нічної атаки Б.Хмельницького та втечею поляків: «Обойшовъ самымъ тихимъ походом Королевской лагерь ночью, вьокругъ, ударилъ съ крикомъ на спящихъ Поляковъ, и многія тысячи побивъ» (арк.11). Після згадки про відбиття Києва полковником Гладким (тут дотримано версії Г.Грабянки) історію домислено повідомленням

¹⁵ Це пояснено надмірними податками, а також тим, що «отданы были церкви православныя въ аренду жидамъ».

¹⁶ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки / Под ред. И.Самчевского. – К., 1853. – С.120.

¹⁷ Зокрема в «Короткому описі Малоросії» під 1653-м роком. Див. видання пам'ятки за редакціями 1750–1770-х рр.: Короткий опис Малоросії (1340–1776) / Підгот. до друку, вступ. ст. А.Бовгирі. – К., 2012. – С.53.

про врочистий вступ козацького вождя в місто, де його зустрів митрополит Сильвестр (Косов) «со всѣмъ духовенствомъ войсками, и гражданскими чиновниками, при колоколномъ во всемъ городѣ звонѣ, и пушечной палбѣ съ привѣтствіемъ поздравленія, о побѣдѣ надъ Поляками» (арк.п зв.). У такий спосіб автор «КІОМР» «перешив» відому історію: за всіма знаними наративами пишній в'їзд Б.Хмельницького до Києва відбувся наприкінці переможного для козаків 1648 р.

До конструкцій автора «КІОМР» також належить епізод про страту одного з козацьких старшин – Гурського. Це буцімто сталося після вступу гетьмана в Київ, коли «открилось обстоятельно о измѣнѣ во время сраженія съ Поляками Гурского, который и казненъ при площадѣ яко предатель и законопреступникъ» (арк.п зв.). Авторський домисел явно мав створити виправдання катастрофічної поразки козаків під Берестечком через удавання до притаманних для подібного роду оповідей мотивів – «прельщення» ворога та зрадника серед своїх. Гурський є одним із персонажів «Літопису Грабянки», тут його згадано один раз – в описі козацького посольства на сейм 1650 р., де король «посланникамъ же Хмельницкого Марковичу, Гурскому и Ивану Дорошу шляхетство давше дари отпустиша»¹⁸. Ця згадка «підказувала» героя на роль зрадника. Але чому з усіх трьох обрано саме Гурського? Можливо, через асоціацію з полковником Гладким, котрого, за Г.Грабянкою, Б.Хмельницький стратив після спротиву його намірам бути в підданстві турецького султана. Хай там як, але доречно також навести додаткову інтерполяцію автора «КІОМР» в опис битви під Берестечком щодо вирішальної ролі зради Гурського в поразці козаків: «Такове пораженіе произошло измѣною Хмелницкому отъ войскового генералскаго есаула Гурского, уроженца Кіевскаго, который бывъ прелщень Поляками, при силномъ наступленіи на лѣвое крило войска Малороссійскаго княземъ Вишнѣвскимъ, вмѣсто отпора показалъ тылъ, и симъ приведши въ разстройку многіе ряды, довель Поляковъ остаться побѣдителями» (арк.п).

В описах діяльності лівобережних¹⁹ гетьманів, що складають другу частину основного наративу «КІОМР», автор проявляє дедалі більшу «літературну свободу» в роботі зі своїми джерелами, адже він намагався створити лише типажі регіментарів із дуже поверховою характеристикою їхніх діянь. Тож у цій частині натрапляємо на ще більшу кількість фактографічних маніпуляцій. Репрезентативним прикладом слугують пасажі про Івана Брюховецького. Конструювання оповіді про нього засновано на узагальненнях фрагментів «Літопису Грабянки», де цього персонажа представлено в негативному світлі. Відповідне враження формують місця про загибель Я.Сомка й В.Золотаренка, про поїздку гетьмана до Москви, що мала наслідком загальний перепис населення, про нові податки й воєводський контроль у містах. Сам же ватажок гине під час перемовин із П.Дорошенком та ханом від рук «козацької черні», котра свого часу і привела його до влади²⁰. У версії «КІОМР» усі ці сюжети подано поверхово й з суттєвими змінами. Головне, що нововведення названо ініціативою лише одного гетьмана (у Г.Грабянки це указ із Москви). Ба більше, він нібито особисто призначав на керівні посади «изъ Великороссійскихъ же чиновъ». Але, важливо, автор формує образ підступного та віроломного провідника, який обманював і царя у своїй вірності, і «народ» в обіцянках відновити старовинні права. А сам керманіч нібито від початку планував стати підданим османського султана: «Въ самой же вещи онъ имѣлъ мысли предать Малую Россію въ подданство Туркамъ; ожидая только удобного

¹⁸ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.88.

¹⁹ При цьому майже не представлені правобережні.

²⁰ Узагальнення зроблено з двох глав літопису: «Гетманство Брюховецького» та «О приходѣ воеводъ во всѣ города Малороссійскіе» (див.: Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.178–199).

случая» (арк.15). Нагадаємо, у тексті Г.Грабянки «зраду» І.Брюховецького представлено справою випадку, що була спричинена стихійним антимосковським повстанням та умовами Андрусівського перемир'я.

Літературна обробкаповідомлень «Літопису Грабянки» про І.Брюховецького ознаменувалася «винайденням» нових деталей та героїв. Ідеться про трансформацію в «КІОМР» князя Великогагіна й царського стольника Кирила Осиповича Хлопова в «окольнічного князя Гагаріна» та «стольника Осипова» (арк.14 зв.). Як бачимо, патронім стольника став його прізвищем, і це не випадково. Очевидно, зміна відбулася через те, що вживане у Г.Грабянки прізвище «Хлопов» стало основою для вигаданого «боярина Хомутова», із дочкою котрого нібито в Москві одружився І.Брюховецький: «Женился въ Москвѣ на дочерѣ боярина Хомутова, на что Его Величество особое благоволеніе оказатъ изволилѣ» (арк.15). Подібна вигадка могла задумуватися автором «КІОМР» із прихованим натяком на особисту залежність («хомут»), в яку потрапив І.Брюховецький²¹.

«Літопис Грабянки», як відомо, завершується згадкою про «зраду» І.Мазепи та обрання новим гетьманом Івана Скоропадського. Тож джерелом інформації про події XVIII ст. міг стати згаданий вище «Короткий літопис Малої Росії» В.Рубана 1777 р. Із цього друку явно можна було взяти інформацію фактографічного плану, зокрема про дату та обставини обрання Данила Апостола гетьманом, про князя О.Шаховського, вибори К.Розумовського та його повноваження «в межах прав часів Скоропадського». Водночас представлення в «КІОМР» подій 1708–1764 рр., тобто період від «зради» І.Мазепи до ліквідації гетьманства, вирізняється наявністю додаткових сюжетних ліній. Так, під впливом різних видань про останнього (вони ж стали підставою кількох додатків у «КІОМР») та своїх переконань автор своєрідно представив його «відступництво» – воно тут уже не виняткове явище (як було прийнято в офіційній риторичній після проголошення анафемі гетьманові), оскільки витлумачене прагненням до «самодержавного княжіння», яке, за «КІОМР», мали попередні регіментарі І.Самойлович, І.Виговський. До цього додано маніпулятивне доповнення про причини переходу частини старшин на бік І.Мазепи.

У подальшому викладі за все XVIII ст. у «КІОМР» згадано лише кілька подій (діяльність І-ї Малоросійської колегії, гетьманство Д.Апостола, урядування князя О.Шаховського, обрання й відставку К.Розумовського), серед яких особливе місце займає історія П.Полуботка. У «Короткому літописі Малої Росії» В.Рубана наказного гетьмана було заарештовано в Петербурзі через петицію про відновлення гетьманства. Натомість у представленні автора «КІОМР» він організував окреме «сборище» на р. Коломак біля кордону з Кримом, але потім нібито через мобілізовані російські війська «понужденьъ былъ войтитьъ внутрьъ Малой Россіи и распустить полки въ дома ихъ». Як сказано далі, через це цар і запровадив Малоросійську колегію, «дабы пресѣченіе учинить на всегда подобныхъ до сего открывавшихся со вредомъ отечеству безпокойствъ» (арк.21). На чому заснована ця вигадана історія – на якихось поширених серед козацької старшини уявленнях про причини скасування гетьманства Петром І, чи це був результат власних «риторичних подobenствъ» автора? У будь-якому випадку, оповідь про П.Полуботка в «КІОМР» слугує важливим історіографічним маркером, надто з огляду на створений пізніше в «Історії русів» його образ як борця за козацькі права.

²¹ За Г.Грабянкою, походження дружини І.Брюховецького означено загальною згадкою «роду знатного». За повідомленням С.Величка відомо, що це була представниця роду Долгоруких.

Нові інтерпретації автором «КІОМР» багатьох повідомлень «Літопису Грабянки» (в окремих випадках і «Короткого літопису Малої Росії» В.Рубана) важливі для характеристики його оповідних технік. При цьому особливості «прочитання» ним основного козацького нарративу сформувалися також під впливом різних столичних видань на історичну тематику XVIII ст. Одним із показових випадків стало представлення в «КІОМР» гетьмана П.Сагайдачного як «вірного полякам», через що він «о страждущих же Россіянах не имѣл попеченія» (арк.3). Такі характеристики протилежні позитивному образу цього діяча у Г.Грабянки, створеному розповідями про морські походи на Кафу та перемогу під Хотином 1621 р. При цьому наголошено, що завдяки лояльності до короля й Речі Посполитої П.Сагайдачний «зъєдналъ милость и свободу великую народу Малороссійскому»²². Можна припустити, автор «КІОМР» у 1780-х рр. уже не сприймав оцінки Г.Грабянкою Речі Посполитої, де козаки колись мали і втратили свої права. Для нього «польська доба» – час постійного «рабства» та «іга», тож військова вірність П.Сагайдачного королю стала ворожим актом щодо «свого народу». Водночас у «КІОМР» цей гетьман «поганий» через те, що «ходилъ въ вспомошествованіе съ Полскими мятежниками на Великороссію» (арк.3). Засудження його за участь у поході 1618 р. і знання про це – наслідок знайомства з московськими та петербурзькими виданнями 1770-х рр. Одним із таких могло бути «Ядро російської історії», де П.Сагайдачного представлено безумовним ворогом, він ототожнювався з поляками як слуга королевича Владислава²³.

Дослідження особливостей верифікації автором «КІОМР» нарративу Г.Грабянки в майбутньому має бути продовжене аналізом ряду повідомлень (зокрема про реєстри полків, сформованих Б.Хмельницьким, про загибель полковника Вдовиченка від гетьмана І.Виговського тощо). Це стане предметом інших наших публікацій. Поки ж спробуємо сумарно окреслити інші твори й видання, які стали джерелами оповіді «КІОМР» та семи його додатків.

Плеяда супутніх текстів: П.Гордон і російська історична література

Попри те, що базове джерело «КІОМР» – «Літопис Грабянки» – залишилося прихованим під розмитим «літописи», усі інші пишно відтворено в титулі: «Краткое Историческое описание о Малой Россіи съ дополненіемъ о Запорожскихъ Козаках, и приложеніями касающимися досего описанія до 1765 года. Сбранное изъ лѣтописей, Полскаго и Малороссійскаго журнала или записокъ генерала Гордона; Страленберга Шведскаго историка, изъ жизниописанія о Государѣ Петрѣ Великомъ, Архієпископомъ Феофаномъ Прокоповичемъ, и Грекомъ Антоніемъ Катифоромъ, и фамильныхъ Записокъ и публичныхъ указовъ»²⁴. Крім того, у самому тексті маємо поодинокі зноски-посилання, а також цитати із зазначенням джерел (як буде показано нижче, не завжди коректні). Можна припустити, анонімний автор уважав «вітчизняні» твори (власне «Літопис Грабянки») не цілком авторитетними для свого уявного читача, або ж, і це найімовірніше, наявний у нього список «козацького літопису»

²² Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.27.

²³ Див.: Ядро российской истории. – Москва, 1770. – С.340–343. Водночас повідомлення «КІОМР» про міста, які відійшли до Речі Посполитої після цієї війни, теж могло сформуватися під впливом цього видання. Поза тим, відповідну інформацію могла «підказати» петербурзька публікація 1771 р. «Летопись о многих мятежах и о разорении Московского государства от внутренних и внешних неприятелей» (с.318, 323).

²⁴ Назву подано за публікацією О.Бодяньського.

не мав уточнення про Г.Грабянку. Невипадково Ф.Туманський у 1793 р. опублікував один зі списків цієї пам'ятки як анонімний «Літописець Малої Росії»²⁵.

Перше чітко окреслене джерело – «журнал» або записки Патріка Гордона (1635–1699 рр.), вихідця з Шотландії, що перебував на російській службі. Він залишив щоденник, який охоплював період від 1650-х до 1699 рр., і вважається цінним джерелом із російської та української історії останньої чверті XVII ст. В якому вигляді авторів «КІОМР» міг бути доступний твір «російського шотландця»? У XVIII ст. повних видань тексту П.Гордона не існувало. Опубліковано було тільки невеликі уривки²⁶ або перекази й цитати в інших історичних творах. Як виявилось, український анонім почерпнув свої знання через «другі руки». У цьому переконує посилання на нотатки генерала при описі подій 1708 р. – зносин І.Мазепи з кримським ханом Капланом Гіраєм (арк.28). До цього часу оповідь П.Гордона не доходить, та й самого його вже не було серед живих. Як тоді пояснити посилання автора «КІОМР», і звідки походить цитата? Джерелом цього уривку мав бути текст, який давав підстави приписати П.Гордону те, що він насправді не міг розповісти.

Цим текстом стала праця Готтліба Зігфрида Баера про історію Азова й російське завоювання цього міста²⁷. Її автор рясно використовував «щоденник» П.Гордона, доступний йому в рукописному вигляді. Але Г.Баер цитував фрагменти від першої особи та переповідав нотатки, не позначаючи меж свого й Гордонового текстів. У читача, незнайомого з біографією шотландця, могло скластися враження, що він описував події до 1710-х рр. Саме в таку пастку втрапив автор «КІОМР». Згаданий вище фрагмент про Каплана Гірая і його продовження майже дослівно скопійовано з книги Г.Баера. Просте зіставлення демонструє, що всі місця «КІОМР», де є прямі посилання або згадки П.Гордона, дослівно відтворені чи переказані за Г.Баером.

Хронологічно першу примітку «Записки генерала Гордона» знаходимо в описі кримського походу князя В.Голіцина разом із гетьманом І.Самойловичем 1687 р. (арк.17). Уривок «КІОМР», усередині якого і стоїть примітка, інформаційно, а місцями й текстуально залежить від праці Г.Баера²⁸. Наступна згадка П.Гордона, цього разу в основному тексті, пов'язана з історією взяття Кизикермена (арк.18–18 зв.). Це майже дослівна, із незначними змінами цитата з Г.Баера²⁹, лише остання фраза якої («но по нѣкоторымъ обстоятельствамъ Гордонъ получилъ отъ двора указъ возвратиться съ полками въ Россію») є самостійним доповненням автора. Третє посилання на П.Гордона стосується опису зустрічі І.Мазепи з Петром І в Острогоську (Рибному), коли цар повертався з походу на Азов 1696 р. (арк.19): «Когда Государь возвращался въ Москву Гетманъ встрѣтилъ его на пути близъ Слободскаго города Острогоска, и поднесъ въ подарокъ Государю, саблю оправленную золотомъ, и украшенную дорогими каменьями, да щитъ дорогими каменьями обдѣланный на золотомъ цѣпѣ»³⁰.

Автор «КІОМР» помилявся. У «щоденнику» П.Гордона такі подробиці відсутні. Цей апокрифічний сюжет про зустріч і про гетьманові подарунки (шаблю та щит,

²⁵ Российский магазин. – Ч.П. – Санкт-Петербург, 1793. – С.17–108.

²⁶ Див.: Описание жизни бывшего российского генерала Гордона // Собрание сочинений, выбранных из месящесловов на разные годы. – Ч.5. – Санкт-Петербург, 1790. – С.34–86.

²⁷ Уперше її було видано 1738 р., удруте – 1768 р. Тут і далі посилаємося на третє видання 1782 р.: [Баер Г.З.] Краткое описание всех случаев касающихся до Азова от создания сего города до возвращения онаго под Российскую державу / Пер. с нем. яз. через И.К.Тауберт, 3-е изд. – Санкт-Петербург, 1782.

²⁸ Там же. – С.136–138.

²⁹ Там же. – С.152.

³⁰ У рукопису підсторінкова зноска: «Журналь Г-на Гордона».

оздоблені коштовним камінням) неодноразово переповідався в літературі³¹. Серед текстів XVIII ст. джерелом «КІОМР» можна було б уважати твір О.Рігельмана³² або «Короткий опис про козацький малоросійський народ» П.Симоновського³³, одного з джерел О.Рігельмана. Однак найближча текстуальна відповідність цьому фрагменту «КІОМР» міститься саме в Г.Баєра³⁴.

Згадку гетьманових подарунків цареві анонімний автор продовжує ремаркою: «Сія сабля и щить при входѣ арміи въ Москву церемоніальнымъ порядкомъ везены въ каретѣ, и думній Дьякъ Никита Мойсеевичъ Зотовъ держаль онія предъ собою въ рукахъ». Інформація про це наявна у «Щоденних записках» І.Желябужського, опублікованих уперше Ф.Туманським 1787 р.³⁵ Однак лише в Г.Баєра можна знайти найближчі текстуальні збіги з «КІОМР»³⁶. Зрештою, найбільш економним поясненням походження всього комплексу повідомлень про подарунки І.Мазепи (зустріч в Острогожську та згадка церемоніального в'їзду в Москву) буде запозичення з праці Г.Баєра.

Наступна згадка П.Гордона в «КІОМР» супроводжує прокоментовану вище цитату з праці Г.Баєра про події 1708 р. Її наведено в додатках до основного тексту пам'ятки.

Останнім, сьомим, додатком «КІОМР» є полемічний відгук про опис життя І.Мазепи в «історичних записках» неназваного автора («сочинителя»). Серед іншого, він критикує думку про добровільний вибір козаками І.Мазепи за своїм бажанням (арк.33). Як можна здогадатися, якраз у Г.Баєра знаходимо заснований на щоденнику П.Гордона опис виборів, про які тут ідеться³⁷.

В основній, наративній, частині «КІОМР» вибір І.Мазепи описано без посилань на П.Гордона. Однак без впливу Г.Баєра не обійшлося. Як показує фронтальне порівняння текстів, автор «КІОМР» побудував свою оповідь на відрізку від опису кримського походу В.Голіцина до взяття Азова (арк.17–19) шляхом прямого цитування або стислого переказування праці Г.Баєра³⁸.

Можна стверджувати, що автор «КІОМР» вибирав із книги Г.Баєра лише українські сюжети. При цьому робив посилання на щоденник П.Гордона, тобто запозичав інформацію з «других рук», не відрізняючи, власне, повідомлень шотландця від тексту самого Г.Баєра.

На відміну від решти згаданих у заголовку пам'ятки авторів (про це див. нижче) П.Гордон (тобто Г.Баєр) у «КІОМР» використаний і в додатках, і в «нاراتивному тілі». Решта ж – тільки в додатках. Це може свідчити про одночасне формування всіх складових частин твору. В усякому разі, заголовок було написано не раніше за весь текст разом із додатками.

Побутування книги Г.Баєра на території Гетьманщини засвідчено одним зі списків «Літопису Грабянки», що був зроблений у Сорочинцях 1751 р. (ф.І, №6490)³⁹.

³¹ Див.: *Маслійчук В.* Іван Мазепа і Слобідська Україна. – Х., 2014. – С.9, 58, 101.

³² *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще. 1785–1786 года. – Ч.П. – Москва, 1847. – С.20.

³³ *Симоновский П.И.* Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. – Москва, 1847. – С.120–121.

³⁴ [Баєр Г.З.] Краткое описание всех случаев касающихся до Азова... – С.182. Не виключено, що його працю користувався й О.Рігельман, адже опис подарунків І.Мазепи в нього ближчий до тексту Г.Баєра, ніж П.Симоновського.

³⁵ *Туманский Ф.* Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого. – Ч.7. – Санкт-Петербург, 1787. – С.168.

³⁶ [Баєр Г.З.] Краткое описание всех случаев касающихся до Азова... – С.182.

³⁷ Там же. – С.146–147.

³⁸ Там же. – С.136–139, 141–148, 150–154, 162–163, 181–182.

³⁹ Летопись гадячского полковника Григория Грабянки. – С.ХХVI; *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украинне. – К., 1983. – С.183.

Наприкінці списку на арк.260–286 уміщено виписки «зъ книги печатной Краткого описания всѣхъ случаетъ касающихся до Азова»⁴⁰. Зважаючи на датування рукопису, тут було використано перше видання твору Г.Баєра 1738 р. Слід відзначити, що цитати й парафрази «Короткого опису всіх випадків...» у «КІОМР» не залежать від указанного рукопису, в якому праця Г.Баєра має скорочений вигляд. Однак цей приклад дозволяє припустити, що повніший список або, власне, друкований варіант цієї книги побутував в якомусь історичному збірнику разом із літописом Г.Грабянки. Це міг бути конволют, що складався не лише з Грабянки та Баєра, а й містив копії різних документів, зокрема Андрусівського перемир'я 1667 р., «Вічного миру» 1686 р. (їх коротко переповідає анонімний автор), а також окремих указів, як-от розпорядження Петра I щодо суконних мануфактур 1724 р. (такий акт наведено у четвертому додатку «КІОМР»)⁴¹.

Наступним після П.Гордона у заголовку «КІОМР» згаданий Філіп Йоганн Страленберг, шведський офіцер, узятий росіянами в полон. По поверненні на Батьківщину він опублікував у Стокгольмі «Записки...» про історію та географію Російської імперії. У XVIII ст. було зроблено російський переклад цього твору. На сьогодні відомо п'ять рукописів (один протограф і чотири списки з нього). Усі вони зберігаються нині у книжкових колекціях Санкт-Петербурга. Зіставлення «цитати» Ф.Страленберга в «КІОМР» із російським варіантом його твору (за виданням 1985 р.⁴²) показує, що анонімний автор справді використовував працю шведа, однак дозволяв собі редагувати текст. Можна припустити, що він користувався «Записками...» в оригінальному німецькомовному виданні 1730 р. й обраний уривок переклав самостійно. Та, імовірно, він ознайомився з рукописним перекладом Ф.Страленберга в Петербурзі. Про побутування «Записок...» на території Лівобережної України свідчень немає, утім потрапляння сюди рукопису цілком можливе. Отже, економніше припускати, що автор мав у розпорядженні якийсь список Ф.Страленберга.

У додатках до «КІОМР» цитуються два твори, присвячені Петру I. Один із них – Феофана (Прокоповича). Це була «Історія імператора Петра Великого від народження його до Полтавської баталії», видана 1773 р., або її перевидання 1788 р.⁴³ Із цього тексту взято одну пряму цитату (арк.28) у додатках із критичною характеристикою І.Мазепи⁴⁴. Крім того, «Історія імператора Петра Великого...» вплинула на формування тексту доповнення про запорозьких козаків. Зокрема сюжет про підтримку січовиками І.Мазепи і зруйнування Січі П.Яковлевим (арк.23 зв.) є переказом слів Прокоповича⁴⁵. Про це, зрештою, пише й сам анонімний автор, указуючи на неповноту інформації джерела: «Гетманъ Скоропадскій отправилъ чиновника своего (которого имени и фамилии Архієпископъ Феофанъ въ описаніи своемъ объ ономъ произшествіи не написалъ)».

Інша процитована в «КІОМР» (арк.28) біографія Петра I укладена Антонієм (Катіфором) та опублікована італійською мовою у Венеції 1736 р. Російською 1743 р.

⁴⁰ Висловлюємо вдячність С.Багру за вказівку на цей рукопис і принагідні цінні поради.

⁴¹ Як приклад подібного роду конволютів можна назвати збірники з текстами мирних договорів 1667 і 1686 рр. (див.: Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.99. – №159), листами Петра I до ніжинського полковника, а також різноманітним указами (див.: Там само. – №6).

⁴² Записки капитана Филиппа Иоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого: Северная и восточная часть Европы и Азии. – Москва; Ленинград, 1985. – С.141–142 (арк.27 зв. – 28, гл.6). Оригінальне німецькомовне вид.: *Strahlenberg Ph.J. von. Das Nord- und östliche Theil von Europa und Asia.* – Stockholm, 1730. – S.252.

⁴³ *Феофан [Прокопович]. История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии.* – Санкт-Петербург, 1773 (2-ге вид.: Москва, 1788).

⁴⁴ Посилаємось на доступне нам вид.: То же. – Москва, 1788. – С.183 (прим.).

⁴⁵ Там же. – С.233–235.

її переклав С.Писарев⁴⁶. У 1772 р. переклад було опубліковано в Петербурзі, а невдовзі перевидано в Москві⁴⁷. Водночас відомі рукописні списки з перекладу С.Писарева, що датуються другою половиною XVIII ст.⁴⁸ Немає певності, чим саме користувався автор «КІОМР»: друкованим виданням чи рукописним Катіфором. Із цього твору він узяв невеликий фрагмент про І.Мазепу для другого додатку⁴⁹.

Серед прямо згаданих літературних джерел «КІОМР» є «життепис Шереметева», процитований у додатках. Його не було згадано у заголовку, напевно через те, що цитата з цього твору стосувалася лише одного маргінального сюжету – історії Мазепиного племінника А.Войнаровського. У тексті наведено короткий нарис про походження останнього, його освіту, поневіряння після поразки та смерті гетьмана, арешт у Гамбургу за наказом Петра I, вивезення в Росію, заслання в Якутськ і смерть, а також ремарку про П.Орлика та його нащадків у Франції.

Який саме твір автор «КІОМР» міг би назвати «життеписом Шереметева», і звідки саме взяв цитату? Аналогічний процитованому текст міститься в передмові Гергарда Міллера до видання листів Петра I графу Б.Шереметеву 1774 р.⁵⁰, а також у І.Голікова в 5-й частині «Діянь Петра Великого» 1788 р., де використано відповідний фрагмент передмови Міллера⁵¹. Деякі текстуальні розходження між варіантом тексту в Міллера й Голікова дають право стверджувати, що автор «КІОМР» черпав саме з першого⁵². До того ж передмову до листів царя Б.Шереметеву, що подає біографію графа, цілком можна було назвати його «життеписом».

Час, середовище, контексти

Важливе питання – з'ясування часу створення «КІОМР». У заголовку публікації О.Бодяньського проставлено 1789-й рік. Такої вказівки немає в «музейному» рукопису пам'ятки, що, на відміну від інших трьох, зберігся й нині доступний дослідникам *de visu*⁵³. Відповідно, слід прокоментувати, чи можна вважати саме цей рік датою створення.

Верхню хронологічну межу появи «КІОМР» можна визначити, спираючись на датування відомих списків. Рукописи, за якими опублікував твір О.Бодяньський, не старші за 1810-ті рр. «Музейний» за філігранями датується 1791–1807 рр., водночас канцелярський почерк навряд чи старший за 1800 р.⁵⁴ Оскільки цей рукопис є списком, оригінал твору мав постати до кінця 1790-х рр. Водночас ідентифікація серед джерел «КІОМР» друкованих видань 1770-х рр. дозволяє датувати його часом, не раніше цього десятиліття.

⁴⁶ Див.: Николаева М.В. «Тестамент» Петра I царевичу Алексею // Проблемы литературного развития в России первой трети XVIII в. – Сб.9. – Ленинград, 1974. – С.100.

⁴⁷ Житие Петра Великого, императора и самодержца всероссийского. – Санкт-Петербург, 1772 (2-ге вид.: Москва, 1788).

⁴⁸ Катифор Антоний. Житие Петра Великого [рукопись]: В 2 т. – Б. м., третья четверть XVIII в. // Российская государственная библиотека, <https://dlib.rsl.ru/viewer/01004983854#?page=1>

⁴⁹ Житие Петра Великого, императора и самодержца всероссийского. – Москва, 1788. – С.247–248.

⁵⁰ Письма Петра Великого писанные к генерал-фельдмаршалу, тайному советнику, Малтийскому, С. Апостола Андрея, Белого Орла и Прусского Ордена кавалеру, графу Борису Петровичу Шереметеву / Авт. предисл. Г.Ф.Миллер. – Москва, 1774. – С.ЛІХ–LX.

⁵¹ [Голіков І.І.] Деяния Петра Великого. – Ч.ІV. – Москва, 1788. – С.234–238.

⁵² Так, І.Голіков помилково передає текст Г.Міллера, пишучи у примітці, що «потомки сего Войнаровскаго и по нынѣсть во Франціи» (див.: Там же. – С.236). У Г.Міллера йшлося про П.Орлика: «Сего Орлика потомки *находятся* и нынѣ во франціи» (див.: Письма Петра Великого писанные к генерал-фельдмаршалу... – С.ЛX). Саме з цього, оригінального, варіанту тексту виводиться повідомлення «КІОМР»: «*Орликъ* же родомъ Малороссіянинъ, но неизвѣстно какъ онъ зашелъ во францію, которого потомки *находятся* въ ономъ королевствѣ» (арк.29).

⁵³ Див. порівняння заголовку твору «музейного» рукопису з його опублікованою версією: Арістов В.Ю., Затилюк Я.В. Невідомий список «Короткого історичного опису про Малу Росію»... – С.45.

⁵⁴ Дякуємо за відповідні консультації знавцям документації урядових структур Гетьманщини та Слобідської України XVIII ст. С.Потапенко та І.Синяку.

Додаткові підстави для датування надає сам наратив. Так, у третьому додатку до основного тексту автор робить виписку про А.Войнаровського з передмови Г.Міллера до видання листів Петра I до Б.Шереметева. У цьому виданні згадано про нащадків П.Орлика, що «находяться і нині» у Франції. Натомість у версії «КІОМР», «Орликъ же родомъ Малороссіянинъ, но неизвѣстно какъ онъ зашелъ во францію, которого потомки находятся въ ономъ королевствѣ». Як видно з цитованого фрагменту, Французьке королівство виступає синонімом Франції. Це дає підстави гадати, що автор «КІОМР» не писав свій твір після 1792 р., коли у цій країні проголосили республіку. Водночас ще одним хронологічним репером слугує вказівка в «Доповненні про запорозьців» про переселення частини козаків за Дунай. При цьому не згадано про їх розселення на Кубані, що відбулося в 1792–1793 рр. Тим самим маємо ще одне свідчення про укладення «КІОМР» до 1792 р. Отже є всі підстави покладатися на вказаний у виданні О.Бодяньського 1789-й рік⁵⁵ як час створення пам'ятки⁵⁶.

Інформація про власників списків дозволяє говорити про рецепцію «КІОМР» у середовищі місцевих «патріотів», шанувальників старовини, вихідців із козацької старшини останньої чверті XVIII ст. За інформацією О.Бодяньського, два відомі йому рукописи належали А.Чепі й В.Горленкові. Останній був племінником І.Квітки, якого дослідники вважали автором. Ця гіпотеза є підставою для окремого дослідження. Зараз лише відзначимо: якщо І.Квітка не компонував твір (принаймні його основний наратив та «Доповнення про запорозьких козаків»), на чому нині наполягає В.Маслійчук, то точно був одним із його перших редакторів. Це очевидно з наявності серед додатків листування І.Квітки з Г.Тепловим, відображене в публікації пам'ятки О.Бодяньським за двома списками та в дослідженому нами «музейному» рукописі. Тобто всі відомі науці версії твору вже поширювались із його листуванням. Водночас ще однією підставою для припущення про редакторство (а не авторство) І.Квітки є описана М.Шугуровим редакція «КІОМР» (за рукописом, зробленим після 1802 р.): тут набір додатків інший, без листів І.Квітки й Г.Теплова. Не виключено, що саме вона і є протографом пам'ятки.

Зв'язок із твором відомих козацьких родів простежується у самому наративі. Сигнальною виступає згадка про прилуцького полковника Д.Горленка серед інших старшин, вимушено приведених І.Мазепою до шведського короля. Саме тому їх нібито відразу після Полтави пробачив Петро I. Останнє, проте, виразно суперечить загальноприйнятій версії, утіленій у виданому 1777 р. в Петербурзі «Короткому літописі Малої Росії» В.Рубана. Згідно з нею, ці старшини повернулися лише через 5 років після битви, більше того, із дозволом на проживання тільки в Москві⁵⁷. Тим самим бачимо виразні спроби автора «КІОМР» реабілітувати репутацію роду Горленків на час появи твору в кінці XVIII ст.⁵⁸

Іншим прикладом такого роду є згадане в «КІОМР» кохання І.Мазепи до своєї хрещениці. За версією твору, нею була дочка ніжинського полковника Жураховського, а не В.Кочубея. Ця маніпуляція може засвідчувати зв'язок автора із цим козацьким родом. Відомо, що його представники докладали зусиль для «забуття» факту зв'язку Кочубеївої доньки з анафемованим гетьманом. Про це знаємо з наведеного С.Плохієм запису у щоденнику М.Погодіна за 1822 р. щодо невиконаного Д.Бантишем-Каменським побажання В.Кочубея не згадувати в «Історії Малої Росії»

⁵⁵ Якщо список А.Чепі був копією списку В.Горленка, який Д.Бантиш-Каменський називав «оригіналом», то у списку А.Чепі й могла бути наведена ця дата.

⁵⁶ При цьому не можна виключати, що твір міг формуватися впродовж кількох років, до або після 1789 р.

⁵⁷ Краткая летопись Малья России с 1506 по 1776 год, издана В.Рубаном. – Санкт-Петербург, 1777. – С.169–170.

⁵⁸ Про реабілітацію роду Горленків у творах І.Квітки див. також: *Маслійчук В.Л.* Ілля Іванович Квітка – малознаний історик... – С.327, 334.

про похресницю І.Мазепи з його роду⁵⁹. Але в «Історії русів» відома історія таки «підправлена»: тепер об'єктом Мазепиних любовних інтриг є дружина полковника І.Іскри, а не представниця родини Кочубеїв. Подібного типу маніпуляції з історією дають підстави типологічно зближувати «КІОМР» з апологією козацтва з початку ХІХ ст. – «Історією русів». Водночас обидві пам'ятки є інтелектуальним продуктом козацьких родів і відображають їхні настрої.

«КІОМР» безпосередньо співвідноситься з трактуваннями козацького минулого, поширеними в останній чверті ХVІІІ ст. Акценти твору на недостойності гетьманів-наступників Б.Хмельницького, вірнопідданстві старшин російському престолу та відосупленості запорожців від решти війська добре корелюють із тогочасною риторикою⁶⁰. Ці ідеї звучали в різних контекстах і нерідко у прямо протилежних смислах.

Згадані уявлення послужили основою для аргументів Г.Полетики за відновлення прав і вольностей козацької шляхти. Він послуговувався ними в петиціях під час роботи Законодавчої комісії 1767 р. та в подальших творах⁶¹. У його знаній «Історичній відомості про підстави перебування Малої Росії під республікою Польською та договори, за умовами яких відбулося її підданство російським государям...» провідним стало твердження про відвоювання козаками своїх прав у війні Б.Хмельницького з поляками та обумовлення їх дотримання в договірних статтях із московським царем 1654 р. В останніх передбачалися права всіх станів (козаків, духівництва, міщан, шляхти), однак невдовзі їх було порушено через свавілля гетьманів-наступників Б.Хмельницького, котрі почали управляти Малою Росією «по своей воли и прихотямь и не имели власти своей никакого предела»⁶². Тим самим Г.Полетика трактував ліквідацію гетьманства 1764 р. підставою для розширення компетенцій ще наявних урядових структур Гетьманщини. Крім того, серед паперів визначного старшинського публіциста зберігся ще один (коротший і недописаний) твір про тиранію гетьманів, «проти прав дозволену», через яку «сталось чимало непорядків і замішань»⁶³. Твори Г.Полетики та «КІОМР» споріднені визнанням заслуг Б.Хмельницького, трактуванням Переяслава 1654 р. як приєднання Малої Росії на основі договорів, а також недоброзичливим представленням гетьманів. Водночас негативний образ останніх у «КІОМР» має іншу перспективу: зі «зрадою» кожного наступного щоразу обмежувалися «статті Б.Хмельницького», а це вплинуло не так на права старшини, як визначило «фінал» історії козацьких урядових структур⁶⁴.

Симптоматично, що ця ж риторика про «поганих гетьманів», особливі козацькі права та відмінності запорожців від решти козаків набувала протилежного трактування в офіційному імперському дискурсі. Доволі промовиста у цьому плані записка сенатора Г.Теплова (наставника останнього гетьмана) про права і звичаї в Малоросії, яку М.Василенко справедливо датував 1760-ми рр. Її ключовою тезою є скасування

⁵⁹ *Плохий С.* Козацький міф: Історія та націєтворення в епоху імперій / Пер. з англ. М.Климчука. – К., 2013. – С.372–374.

⁶⁰ Див. зауваження В.Кравченка про негативний образ запорожців: *Кравченко В.* «Словник малоруської старовини» 1808 року та його автор // *Його ж.* Україна, Імперія, Росія: Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С.339–354. Образ січовиків як свавільного товариства конструювався під впливом маніфесту Катерини ІІ про скасування Січі 1775 р. «КІОМР» у цьому не був винятком. Першою спробою відходу від такого уявлення стала стаття про запорожців у складі «Нового словотлумача, розташованого в абетковому порядку», укладеного М.Яновським у 1803 р., а звідти запозичена В.Ломиковським.

⁶¹ Див. концептуальний аналіз ідей Г.Полетики: *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.). – Х., 1996. – С.62–81.

⁶² Рукопис твору зберігся: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.ВІІІ. – №160м/115. – Арк.16–18 зв. Його опубліковано серед додатків у: *Василенко Н.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права ХVІІ–ХVІІІ ст. // *Український археографічний збірник.* – Т.І. – К., 1926. – С.147–162.

⁶³ Див.: *Василенко Н.* Збірка матеріалів до історії Лівобережної України... – С.142–144.

⁶⁴ Останнє повідомлення твору стосується факту ліквідації Генеральної військової канцелярії та суду.

правових відмінностей Малоросії, названих джерелом різного роду «непорядків». Свою аргументацію Г.Теплов вибудовував «від історії»: Мала Росія є частиною Русі, що через міжусобиці й завоювання хана Батия стала складовою Польщі та Литви, які поширили на неї своє право з міркувань «кращого приведення до єдності». Таке право «помилково» зберіг Б.Хмельницький, і саме на його основі відбулося приєднання 1654 р. Надалі це призвело до зловживань козацької старшини й було на збиток государям. Цьому посприяло «віроломство» по відношенню до російського престолу майже всіх гетьманів, котрі «всі до одного або зрадили, або до зради схилилися». Далі доволі точно відтворено список регіментарів обох берегів Дніпра та в підсумку відзначено, що всі верстви «спокійними були тільки за Богдана Хмельницького, інший же весь час від 1657 по 1708-й, тобто до гетьмана Скоропадського» Малоросія постійно нуртувала «зрадами»⁶⁵. Цю ідею повністю втілено в «КІОМР».

Невідомо, чи мала записка Г.Теплова резонанс на теренах колишньої Гетьманщини. Вона явно призначалася Катерині II, створюючи зручне ідейне обґрунтування для розпочатої самодержицею політики ліквідації гетьманства й інтеграції автономних структур у тіло імперії. Якби цей текст був відомим у козацькому середовищі, то «КІОМР» можна було б розглядати своєчасною відповіддю від старшини. Адже в його «схемі історії» Мала Русь так само є частиною Русі князя Володимира, але її відмінність від решти Русі зумовлена не впливом польського права, а формуванням рицарського люду – козаків, котрі звільнили «малоросійський народ» від «рабського поневолення» Польщею та привели його в підданство російському престолові. Б.Хмельницький залишив чинним «право польське» з огляду на його тривале застосування, і далі воно не заважало всім козацьким «чинам» бути вірними російському монархові. Їхній службі перешкоджали тільки «зрадницькі» гетьмани, але їм противилися старшини та військо. Останнє трактування зближує «КІОМР» і записку Г.Теплова.

За «КІОМР», вірнопідданство російському престолу виражає невисловлені відкрито сподівання на збереження традиційних вольностей «козацької нації». Ідея давньої служби як запоруки отримання прав і вольностей, притаманних «республіці шляхти», набула особливої гостроти у середовищі козацької старшини часів драматичних для неї змін останньої чверті XVIII ст. Вона стала ключовим елементом колективної міфології еліти колишньої Гетьманщини⁶⁶. Проявом цього було обговорення козацьких послуг монархії й невинуватих обмежень їхніх прав, характерне для численних записок і петицій першого десятиліття XIX ст. авторства А.Чепи, В.Чарниша, В.Полетики, Р.Марковича, Т.Калинського. Усі вони писали у відповідь на обмеження з боку Герольдії та Сенату 1805 р., яким ускладнювався перехід у російське дворянство колишніх сотенних і полкових старшин. За влучним спостереженням О.Толочка, такі записки схожі в узагальненому трактуванні минулого (відсилкою до витоків козацтва, отримання від польських королів прав, підтверджених російськими царями, та апеляцією до військових здобутків). Їх автори були частиною комунікативної мережі місцевих «патріотів» – любителів старовини, котрі ретельно збирали та жваво обмінювалися документами⁶⁷.

«Патріоти» постійно обговорювали потребу синтезу козацького минулого. Так, А.Чепи в листі до В.Чарниша у квітні 1809 р. відзначав: «Не зайвим було б мати

⁶⁵ Тут і далі цит. за перевиданням твору у: *Куліш П.* Наукові праці. Публіцистика. – Т.Ш: Записки о Южной Руси. – Кн.2. – К., 2015. – С.122–133, 333–339. Попередня публікація пам'ятки: Записки Українського наукового товариства у Києві. – Кн.ІХ. – К., 1911. – С.29–54.

⁶⁶ *Когут З.* Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство // *Його ж.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С.78.

⁶⁷ *Толочко А.П.* Киевская Русь и Малороссия в XIX в. – К., 2012. – С.194.

хронологічний перелік від 1654 р. походів і служб настільки образливо принижених малоросійських чинів»⁶⁸. В.Горленко в одному з повідомлень від 23 квітня 1809 р. писав про свої спроби розшукати відомості щодо «малоросійської історії, але мало їх знаходжу»⁶⁹. А.Чепя в листі до В.Полетики від 6 травня 1809 р. заохочував узятися за писання історичної праці: «Якщо Ви приймете великий труд написати славетну гілку російської історії – історію Малоросії, то тим зробите гідну справу»⁷⁰.

Шанувальники старовини сподівалися на появу концептуального викладу козацької минувшини. Упродовж XVIII ст. на цю роль претендував «Літопис Грабянки», поширений у численних списках. Він давав загальний образ героїчної історії «козацького народу», його військових звичаїв і виправдовував особливе становище в державі московського царя. У 1730-х рр. шляхом скороченого переказу Грабянкового тексту було створено «Короткий опис Малоросії», що поширювався у двох редакціях, правда в меншій кількості списків. Цей твір із доповненим викладом про події XVIII ст., а також главою про сучасне управління Малоросією надрукував у Петербурзі 1777 р. В.Рубан. Здійснена під патронатом вихідця зі старшинського роду канцлера О.Безбородька, публікація ця безпосередньо задумувалася для популяризації козацького минулого в умовах поступової ліквідації структур Гетьманщини. Однак згаданий текст міг надати своїм читачам інформацію про війни козацтва та діяння гетьманів у традиційній формі порічного викладу, коли практично відсутнє концептуальне осягнення минулого. А це вже не задовольняло запити читача кінця XVIII ст. Особливо, якщо йшлося про «місцевого патріота», котрий критично реагує на інтеграційні заходи та потребує осмисленого представлення історії.

Поступова ліквідація Гетьманщини в 1760–1780-х рр. відбувалася під акомпанемент зростання запити на текст про козаків та їхню минувшину. Його репрезентували численні публікації, що побачили світ у столиці, серед яких резонансними стали огляди академіка Г.Міллера 1760–1770-х рр., а також твори самих вихідців із козацтва. Окрім «Короткого літопису Малої Росії» 1777 р. доречно згадати попередню працю В.Рубана – «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію» 1773 р.⁷¹ Надалі саме вона стане взірцем для розповіді про козацьку державність. Її складниками були лаконічні географічний, етнографічний та історичний описи. Таку структуру, цілком витриману у просвітницькому дискурсі, буде розширено в публікації іншого представника козацької еліти – «Записках про Малоросію, її жителів і твори» Я.Марковича 1798 р. Обидва тексти, що вийшли в Петербурзі з різницею у чверть століття, давали доволі схематичне й поверхове історичне представлення Малоросії згадками визначних діянь козаків за усталеною схемою: отримання прав від польських королів, боротьба за їх дотримання та приведення гетьманом Б.Хмельницьким у російське підданство. Читачі цих столичних видань із кола «місцевих патріотів» гостро відчували необхідність нового концептуального погляду на минуле. Недаремно А.Чепя надсилав свої рукописи з документальними та літописними матеріалами Я.Марковичу взамін на обіцянку зайнятися підготовкою масштабної історичної праці⁷².

⁶⁸ Цит. за: *Кравченко В.* Нариси з історії української історіографії... – С.175.

⁶⁹ Див.: *Горленко В.* Из истории южно-русского общества начала XIX в. (письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. – 1893. – №1. – С.41–76.

⁷⁰ Цит. за публікацією листа: Там же. – С.53–54.

⁷¹ *Рубан В.* Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России. – Санкт-Петербург, 1773. Див. також републікацію твору та коментар до нього В.Кравченка: Схід – Захід. – Вип.3. – Х., 2001. – С.268–317.

⁷² Про ці наміри дослідникам відомо з листів самого А.Чепи, котрий марно намагався повернути свої рукописи з Петербурга після смерті Я.Марковича. Див. один із листів до його матері: *Лазаревский А.* Прежние изыскатели малорусской старины // Киевская старина. – 1894. – №12. – С.386–387.

Створений явно у середовищі козацької старшини «КІОМР» засвідчує рефлексії її представників на зміни 1760–1780-х рр. Автор твору був добре обізнаним зі значними публікаціями про Петра I та І.Мазепу й намагався на основі авторитетного «Літопису Грабянки» випустити власну версію козацького минулого. Написаний у формі зв'язної оповіді з численними маніпуляціями⁷³, «КІОМР» може вважатися спробою осмислити сьогочасні політичні зміни в історичній ретроспективі. Вона заснована на уявленнях козацької еліти про тривалу вірну службу престолу та про «поганих» гетьманів. Новим тут був натяк на те, що саме «самодержавні» замашки останніх, їхні «зради» і призвели до «фіналу історії», початком чого стала відставка К.Розумовського та створення 2-ї Малоросійської колегії в 1764 р.

Завдяки відомостям О.Бодянського можемо стверджувати, що «КІОМР» був знаним принаймні частині «патріотів краю». Один зі списків, за яким публікувався твір, свого часу належав А.Чепі. Його він отримав у 1814 р. від іншого шанувальника старовини – В.Горленка, із рукопису котрого текст «списаль Николай Алексѣевич Боровиковский, въ Хоролѣ». Ці самі люди в 1809 р. зауважували про потребу загальної історичної синтези. «КІОМР» частково відповідав таким очікуванням. Більше того, серед цього кола ідеї твору могли отримати повне схвалення. А.Чепа в листі В.Анастасевичу у серпні 1816 р. писав про публікацію «історії Малоросії» у часопису «Украинский вестник». Малася на увазі праця І.Квітки «Про Малу Росію», стаття із двох частин, імовірно підготовлена на основі «КІОМР»⁷⁴. Попри істотні редакційні зміни все ж збережено ключовий посил пам'ятки. Як видно з відгуку про гетьманів у листі, А.Чепа явно солідарний із ним, хоча статтю не читав: «Уявіть ви собі, яка тварина був гетьман! Це були пренечестиві деспоти! Російське міністерство змушене було приборкувати їхню владу, тими ж договірними пунктами, щоб вони не свавільничали. Я, слухаючи оповідання стариків про дії гетьманські, здригався, жажався! По заслuzі, що всі вони, крім останнього, або вбиті народом, або відправлені на заслання. А ми подякуємо Богові, що все це скінчилося до нас»⁷⁵.

«КІОМР» не міг повністю задовольнити всіх запитів в історії. Попри спроби його автора створити зв'язну розповідь про минуле у творі чимало недомовок і схематизму. Це відповідало заявленому жанру короткого історичного опису, однак не виправдовувало очікувань щодо добре впорядкованої історії. Упадає у вічі незначна кількість інформації про козацькі *res gestae* до Б.Хмельницького та надто стисле представлення гетьманів. У творі мало артикульованих суджень про різні ключові сюжети. Усі ці недолатності успішно компенсувала апокрифічна «Історія русів», що з'явилася в перші десятиліття XIX ст. й відразу стала резонансною⁷⁶. Саме вона могла повністю потішити самоповагу колишньої козацької старшини, нагадуючи її представникам про давні діяння у відповідності до нових літературних зразків та вподобань.

Літературно довершена «Історія русів» містить чимало важко вловимих маніпуляцій, котрі вводили в оману багатьох знавців минулого. «КІОМР» можна вважати віддаленим попередником цього твору. Він подібний спробою маніпулятивно викласти повідомлення джерел «у літературному порядку». Ця аналогія має актуалізувати

⁷³ І цим твір вирізняється з-поміж інших тогочасних пам'яток (іх загальний огляд і характеристику див.: *Бовгиря А.М.* Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст.: Списки та редакції творів. – К., 2010. – С.21–70, 121–147, 155–209).

⁷⁴ До цієї студії міг мати стосунок І.Тимковський. Із його листування з І.Квіткою знаємо, що останній надсилав йому на редагування «тетрадь о Малой России». Лист опубл.: *Журба О.І.* Становлення української археографії... – С.281–282. Співзвучність назви публікації з цією згадкою дає підстави говорити, що це той самий текст.

⁷⁵ Цит. за: *Журба О.І.* «Представьте вы себе, какой зверь был гетман! Это были пренечестивые деспоты!» (з листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста початку XIX ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2009. – С.203.

⁷⁶ *Плохий С.* Козацький міф... – С.65–88.

поглиблені джерелознавчі студії «КІОМР» та його порівняння з іншими історичними текстами кінця XVIII ст. Адже саме це, як сподіваємося, допоможе краще зрозуміти технологію створення й розкрити походження бодай частини загадкових сюжетів «Історії русів», фундаментальної пам'ятки українського історієписання.

REFERENCES

1. Apanovich, E. (1983). *Rukopisnaia svetskaia kniga 18 veka na Ukraine*. Kiev. [in Russian].
2. Aristov, V., Zatyliuk, Ya. (2020). Nevidomyi spysok «Korotkoho istorichnoho opysu pro Malu Rosiiu» z fondiv Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 7. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Bovhyria, A. (2010). *Kozatske istoriopyssannia v rukopysnii tradytsii 18 st.: Spysky ta redaktsii tvoriv*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Bovhyria, A. (2012). Obrazy kozatskoho istoriopyssannia 17–18 st. *Akademichni i doakademichni obrazy ukraïnskoi istoriografii*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Dzyra, Ya. (1969). Dzherelna osnova pratsi O.Rihelmana z istorii Ukrainy. *Istoriografichni doslidzbennia v URSR*, 2. [in Ukrainian].
6. Kohut, Z. (2004). *Korinnia identychnosti: Studii z ranniomodernoï ta modernoi istorii Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kravchenko, V. (1996). Narysy z ukraïnskoi istoriografii epokhy natsionalnoho virodzhennia (druga polovyna 18 – seredyna 19 st.). Kharkiv. [in Ukrainian].
8. Kravchenko, V. (2011). *Ukraina, Imperiia, Rosiia: vybrani statii z modernoi istorii ta istoriografii*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kulish, P. (2015). *Naukovi pratsi. Publitsystyka, III*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Marchenko, M. (1956). *Ukrainska istoriografii z davnikh chasiv do seredyny 19 st.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Maslichuk, V. (2006). Illia Ivanovych Kvitka – maloznanyi istoryk kintsia 18 – pochatku 19 st. *Ukrainskyi arkeobrafichnyi sborichnyk, 10-11*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Maslichuk, V. (2014). *Ivan Mazepa i Slobidska Ukraina*. Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Nikolaeva, M. (1974). „Testament” Petra I tsarevichu Alekseiu. *Problemy literaturnogo razvitiia v Rossii pervoi treti 18 v., 9*. Leningrad. [in Russian].
14. Plokhii, S. (2013). *Kozatskyi mif: Istoriia ta natsiïtvorennia v epokhu imperii*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Tolochko, A. (2012). *Kievskaiia Rus i Malorossiia v 19 v.* Kiev. [in Russian].
16. Zhurba, O. (2003). *Stanovlennia ukraïnskoi arkeobrafii: liudy, idet, instytutstii*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
17. Zhurba, O. (2009). „Predstavte vy sebe, kakoi zver byl getman! Eto byli prenechestivye despoty!” (z lysta svidomoho ukraïnskoho patriota, avtonomista ta tradytsionalista pochatku 19 st.). *Dnipropetrovskyi istoriko-arkeobrafichnyi zbirnyk, 3*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

Yaroslav ZATYLIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine;
Senior Research Fellow,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), yaroslav.zatyliuk@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9666-2708>

Vadym ARISTOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine;
Research Fellow,
National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), aristov3000@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3094-8850>

A Brief Historical Description about Little Russia... and Ukrainian Historiography of the End of the Eighteenth Century

Abstract. The aim of the article is the source study of the *A Brief Historical Description of Little Russia...* and the reconstruction of its cultural context. The methodology of the study

combines the text-critical and narratological approaches to the analysis of the text. The general methodological field of the article is history of ideas and history of historical thought. **Scientific novelty.** *A Brief Historical Description of Little Russia...* is a text of Ukrainian historiography of the late 18th century which has not been fully studied. After the publication of the text on the basis of two copies by O.Bodianskyi in 1848, it was mostly approached in connection with the question of I.Kvitka's authorship. A new impetus to the study of the work was given by the discovery of its copy by the article's authors which was stored in the National Museum of the History of Ukraine. This is the only available manuscript of the work. **Conclusions.** The main source of the work's narrative core was the *Hrabianka Chronicle*. Other sources of the narrative, as well as the appendices, included the works by G.Bayer, Ph.Stralenberg, Feofan (Prokopovych), Anthony Katifor, and G.Müller. The author deliberately selected and "melted" the information from other works, building up his own version of the Cossack history. The work was written in 1789, at the time of the disintegration of the structures of the Hetmanshchyna and Sloboda Ukraine, when the Cossack "ranks" were forced to prove their belonging to the "noble class". It reflected the views of the people of this environment and testified to their original attempt to rethink the traditional narrative of the *Hrabianka Chronicle* and modify the established scheme of the Cossack past. The responsibility for restricting the rights of Little Russia in this work rests with the hetmans. The Zaporozhians are also presented in negative tones. The analysis of the context of the creation and history of the work suggests that it was created in the circles close to the starshyna families of Kvitka, Horlenko and other "patriots of the region". *A Brief Historical Description of Little Russia...* belongs to the last generation of the Cossack historiography and is a distant predecessor of the *History of Ruthenians*.

Keywords: *A Brief Historical Description about Little Russia...*, Cossack historiography, Bodianskyi, Kvitka, *Hrabianka Chronicle*.